

Овчиннікова І. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ПРИНЦИП СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ ЄДНОСТІ У ТИПОЛОГІЇ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті простежено об'єктивні спроби класифікації дієслівної лексики на основі семантичних і синтаксичних показників; виявлено значеннєві параметри класифікації дієслів і водночас з'ясовано функціональні принципи такої класифікації; акцентовано увагу на дистрибутивних характеристиках дієслівної одиниці як предикативного центра речення.

Ключові слова: дієслово, типологія, семантика, граматична категорія, суб'єкт, об'єкт, предикат, дистрибуція.

Розробка системної типології дієслівних значень – одна з наймасштабніших граматичних проблем, численність підходів до вирішення якої засвідчує її актуальність практично на всіх етапах розвитку лінгвістичної науки.

Спроби системної класифікації дієслівних значень представлені в працях В. Прокопова, В. Мартинова, П. Шуби, М. Ярмош, Г. Сильницького, Ю. Апресяна, Н. Авілової, Л. Васильєва, Т. Кильдибекової, Е. Кузнєцової. Ґрунтовний науковий аналіз дієслівної семантики здійснили Т. Булигіна і О. Селіверстова [8], запропонували новітню класифікацію лексико-семантичних груп російських дієслів на логіко-семантичних засадах. В україністиці найзагальніша семантична класифікація дієслів представлена в працях В. Русанівського [1969], який виділив 41 функціонально-семантичну групу переважно на інтуїтивному сприйманні значення лексем.

У зарубіжному мовознавстві спроби системної диференціації дієслівних значень були зроблені в працях З. Вендлера, який поділив усі дієслова на чотири класи: дії (activities), виконання (accomplishment), досягнення (achievement), стану (states) [1967]; Л. Карлсона [1981], який за допомогою трьох тестів в англійській мові виділив шість семантичних класів слів. Відомими є також поділ дієслів на стативні і нестативні Д. Лакоффа [1970]; розмежування дієслів дії, подій і статичних Д. Лі [1970]; типологічний поділ на динамічні та дієслова стану Р. Квірка (1973) тощо.

Попри численність досліджень і різноманітність спроб вирішення, питання типології дієслівної лексики традиційно лишається актуальним з огляду на складність власне семантичної структури дієслова і різноаспектність його синтаксичних ролей у структурі речення.

Розвиток мовознавчої думки засвідчує, що типологія дієслівної лексики не може бути здійснена лише на семантичній основі, адже “в дієслові більше, ніж в інших частинах мови, перетинаються, різноманітно взаємодіючи, лексичне і граматичне, власне знакове і структурне значення” [10, с. 151]. Принцип єдності семантичних і синтаксичних показників у класифікації дієслів активно сповідують представники функціонального напрямку в лінгвістиці, які, зокрема, стверджують, що аналіз семантики дієслів невідривний від характеристики граматичних категорій, адже саме

семантика значною мірою проектує чи зумовлює функціонування цих категорій [2; 3; 5; 7; 10]. Безумовним є той факт, що граматичні класи дієслів певною мірою співвіднесені з їхніми семантичними типами, а часто й визначені ними. І хоча більшість лінгвістів "...визнає обов'язковою необхідність звернення до семантики в інтерпретації граматичних явищ і, навпаки, до граматики у розгляді семантичних класів, проблему співвідношення граматичних класів і семантичних типів ще не вирішили" [5, с. 4].

Ще В. Виноградов наголошував на тому, що конструктивна сила дієслова, багатство його синтаксичних можливостей перебуває у відношеннях взаємної зумовленості із семантичною ємністю і складністю дієслівної лексеми [1938]. Безперервна взаємодія синтаксису й семантики виявляється в тому, що або дієслово реалізує свої значення у відповідних конструкціях, або, навпаки, відповідні конструкції зумовлюють різні значення дієслова. Опора на цю взаємодію, з одного боку, є гарантією надійності структурування дієслівного простору, а з іншого, дає змогу знайти той рівень абстрагування від унікального значення дієслова як лексичної одиниці, на якому дієслівна лексема, дієслівна форма стає одиницею синтаксису [3, с. 81].

Усвідомлення єдності семантичних і синтаксичних властивостей при дослідженні дієслівного значення спричинило свого часу бурхливий розвиток і різноаспектне застосування теорії валентності та інтенції (І. Вихованець, Т. Масицька, Л. Теньєр, Ч. Філлмор, Ф. Данеш, Ю. Апресян, В. Богданов, С. Кацнельсон та ін.). На сьогодні доволі вичерпно описано функції суб'єктних (агентивних), об'єктних (пацієнтивних), локативних та деяких інших актантів у безпосередньому зв'язку з типологією дієслівних значень (Вихованець 1987, 1992, 1993; Андерш 1987; Загнітко 2001, 2006; Мірченко 2001; Апресян 1974; Золотова 1981, 1982; Богданов 1977; Селиверстова 1982 та ін.). Найчастіше функції цих актантів описують у тісному зв'язку з категорією відмінка, значеннєві функції якого тісно переплетені з різноманітними семантичними сутностями суб'єкта і об'єкта (Кацнельсон 1972; Плющ 1986; Вихованець 1987). У межах функціональних досліджень під час класифікації дієслів до уваги також стали брати такі граматичні параметри дієслів, як активність / пасивність, статичність / динамічність, суб'єктна / об'єктна орієнтованість (Грубор 1962; Далець 1968; Алисова 1971, 1974; Уфимцева 1974, Булыгина 1982 та ін.).

Своєрідність дієслівної семантики полягає в тому, що, крім власне процесуальної ознаки, дієслово найчастіше містить у своїй структурі певну кількість субстанційних сем (суб'єктної, об'єктної, інструментальної та ін.) і включає до свого значення узагальнене уявлення про типову мікроситуацію, що описана за допомогою дієслова і відповідних його зв'язків та відношень. Найважливіші компоненти типової мікроситуації, які начебто "впаяні" в семантику дієслова, набувають свого конкретного прочитання в типовому мікроконтексті. Саме тому семантична класифікація дієслівної лексики мусить бути безпосередньо пов'язаною з типологією дієслівних предикатів, які є організаційними центрами синтаксичних структур

(речень) [8]. Семантична класифікація не може бути простим поділом дієслів на тематичні групи, адже за критерій поділу обирають можливість / неможливість участі дієслів в організації моделей того чи іншого типового значення [3, с. 60].

В аспекті поєднання семантичних і синтаксичних показників було здійснено таксономічний опис дієслів за характером синтаксичних зв'язків предиката та актантів і сирконстантів Л. Теньєра (1988), класифікацію дієслів за типами логічних зв'язків предикатів з предикатними іменами у різних типах речень У. Чейфа (1975), типологію за функцією предикатних слів, що визначають зміст речення, Н. Арутюнової (1976). У такому ж напрямку була розроблена класифікація англійських дієслів Г. Сильницького. Урахування семантичних і синтаксичних параметрів дало дослідникові змогу виділити три основних класи дієслів: клас “відношень”, який діагностує наявністю прямого додатка, клас “дій”, який виявляється за сполучуваністю дієслова з динамічною обставиною місця, і клас “процесів”, у яких відсутні названі ознаки (1966).

У сучасному українському мовознавстві також висловлено думку про те, що “диференційований підхід до опису дієслівної системи у єдності функціонально-граматичних і семантичних ознак є єдино правильним і справді науковим” [6, с. 87].

Очевидно, що використання лише одного критерію при класифікації дієслівної лексики не дає змоги вирішення питання, а навпаки, зумовлює створення штучних класів дієслів і ядерних семантичних категорій, які часто не відповідають вимогам типологічної об'єктивності. При класифікації предикатів важко поєднати, з одного боку, вимогу системності і, з іншого боку, “природності”, оскільки близькість чи схожість предикатів можуть бути встановлені на підставі різних критеріїв, які перехрещуються між собою [7, с. 179]. Протиріч, які виникають під час класифікації дієслів, можна уникнути за допомогою синтезу двох основних підходів – семантичного і синтаксичного. Синтаксичне поширення дієслівної лексики (валентність) значно більшою мірою, ніж це враховують граматики, зумовлене належністю дієслова до того чи іншого семантичного розряду [3, с. 66], а систематизація й типологія дієслів мусить бути базована на подібності й відмінності в їхньому лексико-семантичному значенні, у способах їхнього синтаксичного поширення і в їхній семантико-синтаксичній ролі в структурі речення. Це можна продемонструвати на прикладі дієслів дії української мови.

Семантичним показником, який вирізняє дієслова дії з поміж інших класів дієслів, є наявність у їхній значеннєвій структурі таких сем, як ‘контрольованість’, ‘волюнтивність’, ‘цілеспрямованість’, ‘доцільність’. При цьому реалізація цих сем спроектована безпосередньо на синтаксичний рівень. Сема ‘контрольованість’ пов'язана з наявністю чи відсутністю в синтаксичній структурі агенса – особи-діяча, яка внаслідок свого волевиявлення контролює власні дії, які можна розцінювати як цілеспрямовані, наприклад: *Христина підібрала трошки руками сукню і вдарила тропака, а потім зробила кілька скоків козачка легенько, плавко й граціозно* (І. Нечуй-Левицький). Аналіз “контролю” зазвичай проводять, оцінюючи ситуацію загалом, а не

з боку особи, як виконує функцію підмета. Ця ознака в парі з часовими показниками дії є значущою для оцінки предикатного слова та мовної ситуації загалом. Контрольованість дій суб'єкта об'єднує “окрім довільності дій також приховані ознаки усвідомлення, здатності предмета незалежно від того, є він істотою чи неістотою, здійснювати певну дію без зовнішнього втручання” [6, с. 143]. ‘Волонтивність’ передбачає залежність дії, яку здійснює суб'єкт, від його волі; семи ‘цілеспрямованість’ і ‘доцільність’ розширюють і деталізують цю залежність, передбачаючи усвідомленість і скерованість дій суб'єкта на досягнення певної мети або доречність їх виконання в певній подієвій ситуації.

Сема активності, що прогнозує зусилля, волю, вклад енергії з боку суб'єкта-істоти, є визначальною для семантики предикатів дії. Акціональність предиката визначає семантику суб'єкта, що входить до класу соціально активних денотатів (назв осіб). Саме ця акціональність дає підстави говорити про антропоцентричну скерованість предикатів [6, с. 143] і загалом про чітко виражену антропоцентричну орієнтацію дієслів при заповненні позиції суб'єкта в реченнях із семантикою дії [4, с. 59].

Поряд із семами ‘активність’, ‘волонтивність’, ‘контрольованість’, які на синтаксичному рівні актуалізує суб'єкт-агенс, дієслова дії імплікують також семи ‘каузація’, ‘доцільність’ та ‘цілеспрямованість’, які засвідчують зорієнтованість дії на досягнення певних намірів.

Оскільки агентивний характер суб'єкта при дієсловах дії засвідчує, що він “виступає безпосереднім каузаторм тих змін, які виникають в об'єкті” [1, с. 50], цілеспрямованість “активних” предикатів дії на синтаксичному рівні передбачає націленість на об'єкт – субстанцію, яка зазнає змін під час дії, є її кінцевим результатом. У зв'язку з цим необхідною умовою найповнішої реалізації семантики дії є синтаксична перехідність дієслівного предиката, пор.: “Якщо дієслово визначене як дія, воно вимагає іменникового супроводу. При цьому іменник відноситься до відповідного дієслова як агент, назва істоти, а, можливо, і як власна назва” [11, с. 115], наприклад: *Подруга-сусіда **наділа** Мотрі на голову **кибалку**; на кибалку, над самим лобом, **поклала** вузеньку **стрічку** з золотої парчі, а потім **клала** **стрічки** одну вище од другої так, що над лобом було видно пружок од кожної стрічки* (І. Нечуй-Левицький).

Розрізнення об'єктів на синтаксичному рівні реалізовані в семантичній типології дієслів дії. Спільним семантико-синтаксичним показником для них усіх виступає активний суб'єкт, проте попри їхню загальну лівобічну спрямованість на агенс, вони можуть бути розмежовані за правобічними актантами. Очевидно, що прототиповим об'єктом при дієсловах дії є актант, на який спрямована дія, виконувана агенсом. Однак ступінь конкретності дії варіюється і, відповідно, зв'язок між агенсом і об'єктом не завжди однаковий. Загальна (побіжна) семантична типологія дієслів дії передбачає виділення таких груп, як дієслова фізичних дій, дієслова руху, переміщення, дієслова фізіологічних дій, дієслова інтелектуальних дій, дієслова мовленнєвих дій і дієслова соціальних дій. Кожній з цих груп властива актуалізація на

синтаксичному рівні специфічних правобічних актантів (об'єктів), характеристика яких слугує підставою для їхнього об'єднання в названі групи.

Так, цілком природно, що дієслова руху або переміщення можуть конкретизувати закладене в них значення спрямованості синтаксемами, які називають напрямок, шлях переміщення й інші просторові орієнтири, а також спосіб переміщення, наприклад: *У чистому полі, на широкому роздоллі, ледве помітним шляхом, їхала на добрих конях ватага козаків* (А. Кашенко).

Природно, що дієслова інтелектуальної та мовленнєвої дії конкретизують свій зміст в деліберативних і адресатних актантах, які А. Мустайокі називає темою дії [7, с. 167], а дієслова соціальної дії – в актантах зі значенням співучасника, наприклад: *Бабця Килина розповідала йому багато казок, оповідань. Особливо Василько любив слухати про українських месників* (І. Цар); *Ми хоч і по-дружньому, але сварилися з Семенком, коли він нападав на укоханого нами Тичину* (М. Бажан).

Типовим для дієслів фізичної дії є актуалізований на синтаксичному рівні об'єкт-результатив, який виникає внаслідок дій активного суб'єкта, наприклад: *Квітослава пошила собі двох наручних ляльок – хлопчика й дівчинку* (О. Довженко). Визначальним і характерним для виділення дієслів фізичної дії в окрему групу є актант на позначення інструмента (або засобу), за допомогою якого уможливується виконання тієї чи іншої дії, наприклад: *Мати, не випростовуючи надвоє перегнутого стану, підтинає серпом крижку, перестояну пшеницю* (М. Стельмах).

Типологічна деталізація може передбачати також наявність у синтаксичних структурах із дієсловами дії і таких об'єктів, як реципієнт, який щось отримує або слухає, наприклад чи бенефіціант, який нічого не отримує, не слухає, але для якого чи через якого відбувається дія, наприклад: *Він пішов додому, щоб мати пошила йому сорочку й штанці* (М. Йогансен).

Як уже було зазначено, характеристика об'єктних синтаксем у ширшому чи вужчому аспектах є безпосередньою підставою для семантичної типології дієслів, які так чи інакше своєю семантикою передбачають наявність цих актантів на синтаксичному рівні. Дослідники по-різному визначають кількість і якість таких актантів, залежно від чого й по-різному підходять до вирішення типологічного питання. М. Всеволодова, наприклад, виділяє понад 50 денотативних ролей (актантів), за якими може бути здійснена й відповідна детальна типологія дієслівних значень [2]. Інші дослідники обмежуються незначною кількістю об'єктних типів, залежно від чого і групування дієслівної лексики вбачають у загальніших і масштабніших принципах [3; 4; 7].

Загалом дотримання принципу єдності семантичних і синтаксичних властивостей дієслівної лексики є, за висловом А. Мустайокі, “зручним і виразним критерієм для її розмежування й класифікації” [7, с. 186]. Багатий досвід опису дієслівної сполучуваності, керування, валентності, з одного боку, і виявлення тематичних груп, розрядів, класів дієслів – з іншого, є тим успішнішим, чим ясніше усвідомлюють взаємну залежність цих двох аспектів як двох боків однієї медалі [3,

с. 60]. Усвідомлення цієї двобічності й взаємозалежності і є основним критерієм і гарантом результативності типології дієслівної лексики української мови.

Л і т е р а т у р а :

1. Володина Г. И. Описание семантических классов предикатов в целях преподавания русского языка как неродного : [монография] / Галина Ильинична Володина. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 128 с.
2. Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : фрагмент прикладной (педагогической) модели языка / Майя Владимировна Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
3. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М. : Ин-т русского языка РАН им. В. В. Виноградова, 2004. – 544 с.
4. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление : [монография] / Соломон Давидович Кацнельсон. – [4-е изд.] – М. : URSS, 2009 – 216 с.
5. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке : Опыт функционально-семант. анализа : [монография] / Танзиля Асхатовна Кильдибекова. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1985. – 160 с.
6. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
7. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса : От семантических структур к языковым средствам : [монография] / Арто Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
8. Семантические типы предикатов / [Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др. ; отв. ред. О. Н. Селиверстова]. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
9. Сильницкий Г. Г. Семантические классы глаголов в английском языке : [учебное пособие к спецкурсу] / Георгий Георгиевич Сильницкий. – Смоленск : СГПИ, 1986. – 112 с.
10. Уфимцева А. А. Лексическое значение : Принцип семиологического описания лексики : [монография] / Анна Анфилофьевна Уфимцева. – [2-е изд., стер.] – М. : УРСС, 2002. – 240 с.
11. Чейф У. Значение и структура языка : [монография] / Уоллес Чейф ; [пер. с англ. ; послесл. С. Д. Кацнельсон]. – [2-е изд.] – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 426 с.

Овчинникова И. И. Принцип семантико-синтаксического единства в типологии глагольной лексики украинского языка.

В статье прослежены объективные попытки классификации глагольной лексики на основе семантических и синтаксических показателей; выявлены семантические параметры классификации глаголов и одновременно выяснены функциональные принципы такой классификации; акцентированы дистрибутивные характеристики глагольной единицы как предикативного центра предложения.

Ключевые слова: глагол, типология, семантика, грамматическая категория, субъект, объект, предикат, дистрибуция.

Ovchinnikova I. I. Principle of semantic-syntactic of unity in typology of verbal vocabulary of Ukrainian language.

The objective attempts of classification of verbal vocabulary have been traced on the basis of semantic and syntactic indexes; have been found out the significant parameters of classification of verbs and functional principles of such classification are at the same time found out; it is accented on distributive descriptions of verbal unit as a predicative centre of sentence.

Keywords: verb, typology, semantics, grammatical category, subject, object, predicate, distribution.